

Sámánok és varázslók a korai kultúrákban

A mana

Van egy olyan képzet is az emberfeletti erőkről, miszerint ez közönséges emberekbe, tárgyakba, állatokba, forrásokba, sziklába költözve különleges képességeket ad. A melanéziaiak nyelvéből vett szóval általában manának szokták nevezni ezt az erőt, amelyet a legtöbb természeti nép – persze különböző neveken – ismer. Egy kiváló vadász, vezető, varázsló azért tud eredményt elérni, mert manája van, különleges ereje és képessége, mely azonban, ha birtokosa elgyengül, megbetegszik, el is hagyhatja őt és másba szállhat át. A mana birtokosa befolyásolni tudja a szellemeket, ráuszíthatja őket valakire és megvédheti tőlük, betegségeket okozhat és gyógyíthat.

Mongol sámán

Sámánok és varázslók az őskőkorban

A mana legfőbb birtokosai a vadásztársadalmakban a varázslók. A szellemekkel mindenki kapcsolatot tarthat, de gyakran vannak olyan személyek, akikről a közfelfogás azt tartja, hogy különösen jó képességekkel – vagyis tulajdonképpen manával – rendelkeznek ahhoz, hogy a szellemvilággal érintkezzenek. Ezeket a személyeket a szibériai tunguzok szavával sámánnak nevezzük. A sámán többnyire úgy érintkezik a szellemvilággal, hogy „megszállott”, önkívületi állapotba esik, vagyis a szellem beleköltözik a sámánba. Ezt az állapotot elősegítheti a csoport érzelmileg felfokozott közös éneklése, tánca, dobolása. A sámánsághoz szükséges az a hajlam, hogy valaki képes legyen ilyen állapotba kerülni, előfordul, hogy fizikailag vagy lelkileg betegek, például epileptikusok lesznek a sámánok. Az önkívületi állapothoz hozzásegítheti egyes narkotizáló hatású növények fogyasztása.

A sámán, varázsló fő feladata bizonyos betegségek gyógyítása. Kisebb sérülések, jól ismert lefolyású egyszerűbb betegségek esetén – szó volt róla – megteszik az egyszerű eljárások, gyógyfüvek. Súlyosabb esetekben viszont már a sámánra van szükség. Ő tudja megkeresni az elkallódott lelket, vagy azt a személyt, aki gonosz varázslattal beteggé tette a gyógyítandót. A gonosz szellemek vagy személy ellen ellenmágiát, ellenvarázslatot alkalmazott. A sámán gyógyító munkája gyakran azért lehetett hatásos, mert hittek benne. (A gyógyulásba vetett puszta hit felkeltésének módszerével a mai orvostudomány is él.) A betegségek jelentékeny része lelki eredetű, ezért a gyógyulásban nagy szerepet játszik a beteg hite. Ha a varázslat mégsem sikerült – hiszen nyilván a komoly szervi bajok így nem gyógyíthatók – akkor elrontott rítusra vagy gonosz ellenvarázslatra lehetett gyanakodni. Többek között ezért sem rendült meg a sámánok tudományába vetett hit. Meg azért sem, mert az őskori vadászok varázslói feltehetően alkalmaztak olyan gyógyfüveket is, melyekkel a mi gyógyszereinkhez hasonló hatást értek el. Ismerve a mai természetgyógyászok sikereit, feltehető, hogy a sámánok, varázslók között ilyen gyógyító képességű emberek is lehettek, akik tényleges eredményeket értek el anélkül, hogy eljárásuk hatásmechanizmusát ismerték volna. Ezenkívül már az őskőkorból fennmaradtak sikeres koponyalékelések nyomai. Ez az eljárás maga is részben „orvosi”, részben „mágikus”: így akarták a fejbe szorult ellenséges szellemeket kiengedni fájdalom esetén. Ahogy a vadászok hitvilágában nincsenek istenek, úgy körükben nincsenek olyan papok sem, akik egyedül képesek kapcsolatot tartani az égiek világával. A

rengeteg szellemet, lelket, varázsos erőt befolyásoló, korlátozó rítusokban mindenki részt vesz, a maga több vagy kevesebb varázstudománya szerint. A varázslók nem különülnek el a többiektől: ugyanolyan vadászok ők is, s nem kapnak a többiekétől lényegesen eltérő, sajátos nevelést, okítást. Egyszerűen csak nagyobb a tudományuk, manájuk, képességük. Sokszor nem is ők irányítják a rítus lebonyolítását, hanem az idősebbek, afféle rendezőkként.

A samanizmus

Vannak viszont olyan népek, melyek hitviláguk középpontjába a sámán tevékenységét helyezték. Az ilyen hitvilágot – például a szibériai népekét – samanizmusnak nevezzük. (A név kicsit félrevezető: ők sem magát a sámánt tisztelik, hanem azokat a szellemeket, akikkel elsősorban a sámán tud révületben, ekstázisban kapcsolatot tartani.) Világképükben középponti helyet foglal el a világfa, életfa, amely összeköti az égi és földi világot, és amelyen a sámán révülete során feljut a szellemek világába, innen szerezzve meg legfőbb gyógyító eszközét, a sámándobot.

Sámánna avatás Nepálban

Itt, a fa ágain élnek a még meg nem született vagy már meghalt emberek lelkei, madár képében. Ha valaki megszületik, leszállnak és beleköltöznek. (A fa gyökerei egy alsó világba nyúlnak, ahol gonosz szellemek élnek kígyók és békák képében.) Ezeken a lelkeken kívül elkülönítettek egy másik lelket is, amely nem tartózkodik állandóan a testben, elhagyja például alvás közben, hiszen ilyenkor – ahogy erről az álom beszámol – másfelé jár. Úgy gondolták, hogy ha az alvót valaki hirtelen felébreszti, az meghal, mert lelke éppen messze jár, és nem talál vissza.

Az ősi magyarok körében is ismert volt ilyen varázsló személy, táltos néven. Sokban hasonlított a környező szibériaiak sámánjaihoz, mivel a táltosok is azok közül kerültek ki, akik foggal vagy több ujjal születtek, révületbe estek, s eközben látomásaikban állatalakban küzdöttek meg ellenfeleikkel, a sötét erőkkel. Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a táltos nem azonosítható a sámánnal, tevékenysége – amit nem éjszaka, hanem nappal folytatott – egyszerűbb is volt a sámánénál, és nem játszott középponti szerepet sem a vallásban, sem a társadalomban. Lehet, mindenesetre a mesékben, gyermekmondókákban fennmaradt nyomok (varázsdob, égiszfa megmászása) a sámánhit jegyeit mutatják. A finnugor sámánista népekre jellemző vándorló lélek nyomát is megtaláljuk a nyelvünkben. A „lélegzik” és „lélek” szavunk rokonsága, a „csak háltni jár belé a lélek” vagy a „kileheli a lelkét” kifejezés arra utal, hogy a levegővételt a lélek „közlekedésével” kapcsolták össze.

A samanizmus kialakulásának ideje körül viták folynak; egyesek szerint csak jóval a termelés megjelenése után, valamikor a bronzkor idején alakult ki, míg mások szerint a kezdetek mindenképpen az őskorba nyúlnak vissza. Ez utóbbit erősíti az a tény, hogy a samanizmus egyes elemeit megtalálhatjuk a legkülönbözőbb kultúrák hiedelmei között, többek között vadászó népek körében is. Ilyen például – mint láttuk – az emberi lélek kettőssége, az önkívület és ekstázis szerepe, vagy akár az a felfogás, mely a világot három egymás feletti kozmikus régióra bontja (ég, föld, alvilág), s amit nem csak természeti népeknél, de a civilizációk vallásaiban is megtalálhatunk. A samanizmus később sem csak termelőkre (elsősorban nomádokra), hanem halászó-vadászó népekre is jellemző hiedelemvilág.

Jakut sámán lánya gyógyít

Az uráli sámánizmus és a magyar táltoshit

Varázserejű személyek világunk minden ősi kultúrájában előfordulnak, ilyen különleges képességekkel megáldott emberek létezéséről a 21. századi modern világ forgatagában élő népek folklórhagyományai is tudósítanak. E kiválasztottak – a sámánok – feladata a szellemvilággal való kapcsolattartás.

A sámánok az obi-ugorok és a szamojédok körében ma is tevékenykednek, a közösségi élet fontos szereplői. Az uráli sámánhit egy-két elemében sajátos vonásokat mutat. Ezek a jelenségek a finnugor és szamojéd nyelvrokonságnál tágabb körre terjednek ki: Eurázsia altaji és paleoszibériai népeire is jellemzők. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az uráli népek sámánizmusa nagyon ősi kulturális jelenség, a nyelvrokonságnál, az uráli alapnyelvi egységnél korábbi időkre vezethető vissza.

A magyar folklórhagyományban megtalálhatók a hajdani sámánhiedelmek emlékei. Ez fontos összekötő kapocs a magyar népi kultúra és az ősi finnugor világ között. Az Ural vidéki őshazából a sztyeppövezetbe költöző magyarság etnikai összetétele jelentős változásokon ment keresztül, mire a vándorlás végeztével elődeink megtelepedtek a Kárpát-medencében. Új hazájukban is keveredtek más népekkel: leginkább a korábban betelepült avarok maradékaival. A magyar sámánhit ősi elemei azonban az etnikai keveredés és kulturális kapcsolatteremtés után is továbbéltek. Ez azzal magyarázható, hogy a finnugor eredetű magyarság főleg török népekkel került kapcsolatba, amelyek a sámánizmusnak ugyanazt a speciális eurázsiai változatát őrizték. E hagyomány olyan erősen épült be a magyar kultúrába, hogy a kereszténység évszázadai alatt is fennmaradt.

Az eurázsiai sámánizmus közös jellemzőit Diószegi Vilmos több tanulmányában és könyvében tárgyalta.

A magyar sámánizmusról és eurázsiai gyökereiről a tudományos kutatás több forráscsoportból is tájékozódhat:

- néprajzi expedíciók napjainkban is gyűjthetnek adatokat azokon a területeken, ahol ez a hagyomány megtalálható,
- rendelkezésre állnak a korábbi néprajzi expedíciók által rögzített megfigyelések,
- a magyar sámánhit rendszere egy speciális történeti forráscsoportból, a boszorkányperek irataiból is tanulmányozható.¹

A magyar sámán neve a néphitben táltos, tudós vagy garabonciás. Az eredeti tőnek obi-ugor megfelelői vannak, rekonstruált jelentése 'varázserő, varázslat'.² Nők is lehettek sámánok, a magyar néphit őket tudósasszonyoknak nevezi. A garabonciás elnevezés a vándordiakok (garabonciás diákok) körül kialakult hiedelmekből eredeztethető.³ A szó talán a németalföldi Brabant tartomány nevéből származik.

A magyar hagyományok és az eurázsiai párhuzamok segítségével Diószegi Vilmos A pogány magyarok hitvilága című könyvében mutatta be, hogyan válhatott valaki sámánna, miként és milyen célból zajlott egy szertartás.

A magyar táltoshit meglepő eleme, hogy a táltos nem tanulással szerzi meg tudását, hanem már születésekor testi jegyek mutatják, hogy neki táltossá kell lennie.

A felsőbb elrendeltetés az újszülött testi jegyeiben látszik: foggal vagy több ujjal születik.

A családi környezet mindig megrettent attól, ha ilyen csecsemő született. A gyerek nevelése során igyekeztek megakadályozni, hogy táltos legyen belőle. A fölösleges ujjat elkötötték, hogy elsorvadjon. Ez történt Ady Endrével is. Egész életére, költészetére kihatott, hogy táltosok ivadékának tudta magát.⁶

A család, a rokonság védekezése azonban sokszor hatástalan, a gyereken látszik különös természete, elhivatottsága.

A serdülő gyermekért a szellemek többször is eljönnek, csalogatják. Egy alkalommal azonban rejtélyes módon elveszíti eszméletét, s több óráig, esetleg több napig öntudatlan állapotban van. Ekkor a szellemek átadják neki tudományukat.

A jelöltek tudományuk megszerzése során láthatóan szenvednek. Szenvedésük oka, hogy ekkor bejárják az alsó és felső világot is, útjuk során pedig a szellemek szétszedik testüket, megszámlolják csontjaikat, hogy megállapítsák, a jelölt rendelkezik-e fölösleges csonttal, lehet-e táltos.

A gyerekkori huzamos alvás és az eszméletvesztéses állapotok általában serdülőkorban jelentkeznek, de például a sór Kujuga sámánasszony azt állította, hogy hatéves korában jelentkeztek érte először a szellemek. Egy gilják sámánfinál tizenkét éves korában figyelték meg, hogy ébredése után örvényező rohamot kapott. Mint mondta, álmában két szellemet látott. Az első rejtezés alkalmával megszerzett tudományról egy szagáj sámán így számolt be Diószegi Vilmosnak: „Amikor beteg voltam, álmokat láttam. Álmomban elvittek és darabokra vagdaltak egy fekete asztalon. Miután feldaraboltak, egy katlanba tettek és főztek. Mindezt

láttam. Amikor darabokra vagdaltak és főztek, a borda körül találtak egy középütt lyukas csontot. Ez volt a fölösszámú csont. Az emberek csak akkor válhatnak sámánná, ha találnak náluk ilyen csontot.”¹⁵

Miután a táltos megszerezte tudományát, egy avatási szertartáson kell igazolnia képességeit. Ennek a szertartásnak az emléke az égig érő fa típusú mesékben is megtalálható. Mint arra később kitérünk, a három világot összekötő fára való jelképes felmászás az eurázsiai sámánszertartások csúcspontja. Az égig érő fa típusú mesékben azonban nem egy szokványos sámánszertartás maradt fenn, hanem az első, az avatási szertartás. Ezt árulják el a különböző változatok azon közös motívumai, amelyek a fára mászás próba jellegét őrzik. A fára többen is fel kívánnak jutni, a fa tetején pedig változatos feladatokat kell végrehajtani. Csak egyetlen jelentkezőnek sikerül teljesítenie minden feladatot. Ő általában a király legkisebb gyermeke, vagy a király kondásának, juhászának legkisebb gyermeke. A táltoshit felé vezető gyökereket mutatja, hogy a próbát sikerrel teljesítő fiú különös teremtmény, egyes népmesékben bolond, együgyű, esetleg lusta, mihaszna, tehát az átlagtól mindenképpen eltérő.

A fa tetején végrehajtandó feladatok: a fiatalító gyümölcs megszerzése, vagy a sárkány által elragadott királylány lehozása, valamint a feladat során bekövetkező események: a legény időszakos halála, majd feltámadása a dualisztikus világmagyarázó mítoszból, a jó és a rossz örök küzdelméből veszik motívumaikat.

A sikeres avatási szertartás után a táltos megkezdhette tevékenységét. Ehhez azonban össze kellett állítania felszerelését. A felszerelés részei: a dob, a fejdísz, a ruha és végül a legfontosabb, a táltos fája, amelyre fellépve elindul világokat összekötő, titokzatos útjára.

A dob a szertartás során gyakorlati szerepet kap: a monoton ritmusú dobolás segíti a táltost, hogy révületbe essen. A dob azonban jelkép is: a dobolás során a táltos valójában táltosparipáján ülve közlekedik a világok között. A dob maga a táltosparipa. A szertartás előtt a dobot jelképesen felélesztik, közben tűz fölött melegítik, hogy a bőr ráfeszüljön a keretre, lehessen vele dobolni. A magyar néphitből gyűjthetők olyan hagyományok, amelyek a ló–dob azonosságra utalnak. Az is megfigyelhető, hogy később egy másik kerek tárgy, a szita vette át a dob szerepét – számtalan varázslás, kuruzslás során használtak szitát.

A táltos fejviselete a hiedelmek szerint kétféle lehetett: agancsos és madártollas. Mind a két változat az égi erőkkel való kapcsolattartásra utalt: az agancs az égben lakó csodaszarvasra, amelynek létezéséről a magyar eredetmonda is tudósít, a tollas fejdíszek közül a

nagyragadozóktól származó tollak az ég felső régiói, a nap felé mutatnak (a ragadozó madarak sok, egymástól távoli kultúrában szerepelnek napszimbólumként), a bagolytollas fejdíszek pedig az elhunytak lelkével fenntartott kapcsolatokra utalnak (a bagoly a magyar hiedelmek szerint is halálmadár).

A magyar táltosok ruháját elképzelhetjük az eurázsiai sámánok ruhája alapján. Diószegi Vilmos már többször idézett könyveiben több sámán fotóján is tanulmányozhatjuk a sámánok ruházatát, de dobjaikat és fejdíszeket is. A képeken enyec és jakut sámánruhára varrt hatujjas kesztyűt ábrázoló rátétdíszeket is láthatunk.¹⁷

A sámánok vagy táltosok szertartásaik során egy fán vagy létrán néhány lépést tettek fölfelé, ezzel jelképezvén a világfán megtett útjukat. A magyar néphitből számtalan történetet jegyeztek fel, amelyek időről-időre a kertjükben álló magas fára felmászó, és ott éneklő öregekről szólnak.

A táltos, illetve sámán képességei révülése vagy másként rejtezése során bontakozhattak ki. A révülésekre a szertartások betetőzéseként került sor. Az egész szertartás azt célozta, hogy a sámán elérje ezt az állapotot. A szertartásra általában a sámán környezetének megrendelésére került sor. Szertartást több célból is megrendelhettek a közösség tagjai: távoli személyekről és eseményekről szereztek ily módon tudomást, elhunyt családtagjaik felől érdeklődhettek, beteg emberek gyógyulását kívánták elérni vagy az időjárást szerették volna befolyásolni. A sámán ezt a feladatot a szellemekkel való érintkezés révén teljesítette. A révületbe esést szolgálta a dobolás, az éneklés és a tánc. Ezek után következett a fán vagy létrán néhány jelképes lépés megtétele az ég felé, majd az eszméletvesztés, a tulajdonképpeni révülés, rejtezés. Ebből az állapotból visszatérve a sámán az őt körülvevő és izgatottan faggató emberek kérdéseire megadta a választ.

A dobolás, táncolás közben a sámánok énekeltek is. A magyar táltosok énekéből fennmaradt töredéknek tartják a különböző szertartások (kiszehajtás, villőzés, karácsonyi regölés) során mondott, énekelt haj, regő rejtem refrént.

A magyar hiedelmek szerint a táltosok révülésük alkalmával megküzdének egymással. Általában állatalakban csapnak össze. Sok helyen úgy vélték, viharos időjárás esetén a táltosok viaskodnak egymással. A küzdelemben a jó és a rossz táltost a dualisztikus mítoszokban szokásos szimbólumokkal jelölték, például a fehér magyar bika volt a jó táltos, a

tarka bika pedig a gonosz német táltos. Szintén e mítoszokból származik, hogy a jó táltos csak külső segítséggel győzhet.

A táltoshit elemei ma is jelen vannak a magyarság kultúrájában: vannak emberek, akik rendkívüli képességek birtokosának hiszik magukat, s e tudásukat környezetük is elismeri. Az 1970-es években működött putnoki halottlátó asszonyról Moldován Domokos készített dokumentumfilmet. Soós Jóska táltosról a Magyar Nemzet 1990. november 12-ei számában jelent meg cikk, filmet pedig Hoppál Mihály rendezett róla, *The Shamanic Painter* (A sámánfestő) címmel (1995.).

(Klima László)

Jegyzetek

- 1 Ha valakit boszorkánysággal vádoltak meg, s kínvallatásnak vetették alá, csak olyanokat tudott mondani, amelyeket családja, lakóhelye hagyományából ismert, tehát a sámánhit magyar elemeit adta elő mint boszorkányságának bizonyítékait.
- 2 A magyar szókészlet finnugor elemei, III. Bp. 1978. 610–611.
- 3 Az Európa különböző egyetemein tanuló, legfőképpen gyalogosan közlekedő, parasztnál szállást kérő tréfás kedvű diákok nyilván bemutattak egy-két bűvésztükköt, esetleg valamilyen kémiai, fizikai kísérletet, amelyeket az egyetemeken vagy a mellettük lévő kocsmákban, vidám társaságban sajátítottak el. Így kerültek varázsló, csodatévő emberek hírébe.
- 4 Idézi Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. 30.
- 5 Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 31.
- 6 Ezt az adatot a középiskolai magyar irodalmi tankönyvek is említik.
- 7 Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 30–31.
- 8 Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 32.
- 9 Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 38., 45.
- 10 Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 44–45.
- 11 Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 22. kép
- 12 Diószegi Vilmos: Samanizmus. Bp. 1998. 32–33.
- 13 Diószegi Vilmos: i. m. 1998. 33.
- 14 Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 41.
- 15 Diószegi Vilmos: i. m. 1998. 36.
- 16 Fazekas Ferenc: A „lidérc” és a „táltos” a szalontai nép hiedelmében. *Ethnographia*, XXXVII(1926): 39. Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 61.
- 17 Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 26., 29. kép
- 18 Fazekas Ferenc: i. m. *Ethnographia*, XXXVII(1926): 38. Idézi Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 87.
- 19 Pais Dezső: Reg: A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 75. Bp. 1949.
- 20 Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 127.
- 21 „...a keresztények oldalán gyakran hallatszik a szent és csodálatos Kyrie eleison, 'Isten irgalmazz' kiáltás, míg amazok oldalán az ocsmány és ördögi hui, hui.” In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györfly György. Bp. 1975. 230.
- 22 Diószegi Vilmos: i. m. 1967. 130–131.
- 23 Jankovics Marcell: Csillagok között fényességes csillag. Bp. 1987. 111. 8. kép

Forrás

<http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/életmodtörténet-oskor-es-okor/a-vadaszkulturak-világképe/samanok-es-varazslok-a-korai-kulturakban>

<http://finnugor.elte.hu/?q=urhitv/3>